

С. Ш. Айттов

Український державний університет науки і технологій, Дніпро, Україна

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ У ПРОСТОРІ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

E-mail: aytovspartak@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9049-5868

Анотація. Метою роботи є осягнення оригінальності теоретичних підходів історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії порівняно з іншими філософсько-історичними концепціями, що сприяє розумінню сутності і переваг дослідження історичною антропологією причинності, змісту і перспектив історичної динаміки. **Результати дослідження.** Суттєвою причиною формування історично-антропологічних концепцій з сучасної філософії історії є наявність теоретичних лакун в аналізі відомими напрямками філософсько-історичної думки причин, сутності й альтернатив історичної динаміки, вивченні переважно її окремих вимірів. Значно меншою мірою вони осмислюють чинники історичного розвитку не-західних цивілізацій. Зазначені філософсько-історичні теорії спрямовані на розвідки закономірностей у соціально-культурних і економіко-політичних процесах минулого й за суттю не аналізують їх нелінійні, «випадкові» компоненти, що значною мірою можна пояснити нехтуванням студій як свідомого, так і безсвідомого компонентів психологічної сфери історичної динаміки. У роботі аналізуються органічні для історичної антропології як сучасної філософії історії концептуальні елементи, такі як: системність, мотиваційність, всеохопність, діалогічність, універсалізм, полідисциплінарність. Елементи, які наведені вище, на мою думку, визначають оригінальність історично-антропологічних концепцій стосовно інших вчень з філософії історії. Серед останніх зазначу, зокрема, теорії культурно-історичних типів О. Шпенглера, «локальних цивілізацій» А. Дж. Тойнбі, «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона, «осьового часу» К. Ясперса, марксизму і неомарксизму (І. Валерстайн), протестантської етики М. Вебера. Суттєво важливим є дослідження історичною антропологією ментально-культурної площини фактично всіх цивілізаційних спільнот.

Ключові слова: філософсько-історична думка, історично-антропологічні теорії, концептуальні підходи, передумови, ментально-культурна площина, історична динаміка, оригінальність, міждисциплінарний діалог.

S. Sh. Aytov

Ukrainian state university of science and technologies, Dnipro, Ukraine

ORIGINALITY OF THEORETICAL APPROACHES OF HISTORICAL ANTHROPOLOGY IN THE SPACE OF PHILOSOPHICAL-HISTORICAL CONCEPTS OF THE XXth – EARLY XXIst CENTURY

Abstract. The purpose of this work is to identify and understand the theoretical features of the historical-anthropological paradigm of the modern philosophy of history in comparison with other philosophical-historical concepts, which contributes to understanding the essence and advantages of the study of causality, content and prospects of historical dynamics by historical anthropology. **Research results.** A significant reason for the formation of historical-anthropological concepts in the reflective field of the modern philosophy of history is

the presence of theoretical gaps in the analysis by known directions of philosophical-historical thought of the causes, essence and alternatives of historical dynamics, the study of mainly its individual dimensions. To a much lesser extent, they comprehend the factors of the historical development of non-Western civilizations. The above-mentioned philosophical and historical theories are aimed at exploring patterns in the socio-cultural and economic-political processes of the past and do not essentially analyze their nonlinear, «random» components, which can be largely explained by the neglect of studies of both the conscious and unconscious components of the psychological sphere of historical dynamics. This work analyzes the conceptual elements organic to historical anthropology as a modern philosophy of history, such as systematicity, motivation, comprehensiveness, dialogicity, universalism, and multidisciplinary nature. The set of these theoretical elements determines the originality of historical-anthropological concepts in relation to other philosophical-historical paradigms. Among the latter, it is worth noting the theories of cultural-historical types of O. Spengler, «local civilizations» of A. J. Toynbee, «clash of civilizations» of S. Huntington, «axial time» of K. Jaspers, Marxism and neo-Marxism (I. Wallerstein), Protestant ethics of M. Weber. The study of the mental-cultural plane of virtually all civilizational communities by historical anthropology is of great importance. The philosophical-historical understanding of the indicated problem field turns out to be promising in the analysis of philosophical and socio-humanitarian cognition of causality and content of modern and promising socio-cultural dynamics.

Keywords: philosophical-historical thought, historical-anthropological theories, conceptual approaches, prerequisites, mental-cultural plane, historical dynamics, originality, interdisciplinary dialogue.

Вступ. Проблемою роботи є з'ясування дослідницької, методологічної, пізнавальної оригінальності історично-антропологічної версії сучасної філософсько-історичної думки. Актуальність теми можна пояснити значущістю розуміння засадничих ментально-культурних чинників соціально-економічних і соціально-культурних процесів сьогодення. Вона розкривається через залучення концепцій історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії та їх зіставлення з іншими версіями філософсько-історичної думки. Такий порівняльний аналіз сприяє з'ясуванню теоретичних властивостей і переваг історичної антропології в сенсі осмислення причин і змісту сучасного соціокультурного та економіко-політичного розвитку.

При цьому хотілося б зазначити, що наукові розвідки з цієї проблематики вельми рідко перебувають у фокусі дослідів з філософії історії. Актуальність вивчення історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії в їх порівнянні з іншими філософсько-історичними концепціями раціонально розглянути в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному аспектах. Онтологічний аспект розкривається у студіях відмінностей розуміння історичною антропологією як сучасною філософією історії причинності, сутності і перспектив історичних процесів. Гносеологічний аспект проявляється у вивченні оригінальних методів пізнання розвідками в рефлексивному полі історично-антропологічних концепцій каузальності і змісту історичної динаміки. Аксіологічний аспект знаходить прояв в аналізі формування історично-антропологічними дослідниками ідеалу існування людини минулого як засадничого об'єкта розвідок філософії історії.

Наукова новизна розвідки полягає у з'ясуванні концептуальних властивостей історичної антропології як варіанта сучасної філософії історії через зіставлення її теоретичних підходів з інтелектуально-евристичними, методологічними і ціннісними особливостями значущих концепцій, які були сформовані у філософсько-історичних пошуках ХХ – початку ХХІ ст.

Мета дослідження. Відповідно до зазначеної проблематики метою роботи є з'ясування пізнавальної оригінальності історично-антропологічного виміру сучасної філософії історії порівняно з іншими версіями філософсько-історичних студій. Це сприяє розумінню сутності і переваг дослідження історичною антропологією каузальності, змісту і перспектив історичної динаміки.

Історіографія проблеми. Методи дослідження. Питання оригінальності концепцій історичної антропології як сучасної філософії історії стосовно інших теорій філософської думки не отримала релевантного аналізу у філософських і соціогуманітарних розвідках. У їх дослідках осмислено окремі питання методологічних рис і дослідницької специфіки історико-антропологічних студій. На нашу думку, вони досить нестійко взаємодіють одне з одним і не можуть дати чіткого наукового уявлення про розумову специфіку історично-антропологічного горизонту сучасної філософії історії.

Зокрема, Л. Райал аналізує ментально-культурні елементи соціокультурних процесів еміграції італійців у першій половині XIX ст. у Перу і створення там діаспори. Він наголошує на таких психологічних і культурних рисах італійської спільноти в цій країні, як «наявність автономних уявлень про культуру і цивілізацію, здатність до місцевої асиміляції, ідеї білої переваги»¹. Водночас можемо зазначити, що дослідник не розглядає вплив цих гуманітарних чинників на розвиток італійського соціуму та діалог культур італійців з мешканцями Південної Америки як чиннику розвитку апеннінської емігрантської спільноти та латиноамериканських суспільств.

Л. Ропер вивчає емоційну сферу німецького суспільства доби Відродження і утворення в ньому революційних настроїв². При цьому вчений не осмислює зв'язок емоційних чинників з іншими психологічно-культурними аспектами цього часу. А. Грейг та А. Вікері фокусують наукову розвідку на аналізі взаємовпливів повсякденного життя та професійної діяльності англійських політиків Нового часу³. Але можемо констатувати, що дослідниці, на жаль, не осмислюють важливе для розуміння причин історичних подій таке питання, як особливості суспільної ментальності та її ролі в управлінні британським соціумом цієї доби.

Ж. Делюмо вивчає історичну динаміку європейської цивілізації доби Відродження в широкому спектрі чинників її розвитку. Вченого цікавить питання причини піднесення європейської цивілізаційної спільноти в історичні періоди Ренесансу й Нового часу⁴. Однак варто зазначити, що аналіз впливу чинників ментальності і культури на динаміку західноєвропейських суспільств розчинився у вивченні інших факторів, таких як: суспільні відносини, розвиток економіки й технологічних інновацій та ін.

Л. Каппелер осмислює формування уявлень європейських суспільств Нового часу про Україну, аналізує репрезентацію колективної свідомості стосовно розуміння нею її геокультурних особливостей⁵. Втім, на жаль, вивчення впливу світобачення європейських соціумів на історичні процеси залишилися за межами цього дослідження.

Н. Фергюсон аналізує психологічні причини успішного розвитку західної цивілізації в останні п'ятсот років. Він розглядає такі його соціокультурні аспекти, як конкуренція, наука, власність, медицина, споживання, праця⁶. Водночас аналіз впливу важливих компонентів ментальності європейських суспільств, зокрема світогляду, уяви, історичної пам'яті майже не знайшов відображення у студії Н. Фергюсона.

Л. Раденович та І. Аккад намагаються з'ясувати проблему емоційних станів, характерних для релігійного життя в добу раннього Середньовіччя⁷. Недоліком цієї студії, на нашу думку, є відсутність осмислення співвіднесення суспільних емоцій й особливостей цивілізаційного розвитку, що є вельми важливим для розуміння історичною антропологією як сучасною філософією історії психологічних факторів історичних процесів.

Д. Бланко осмислює питання утворення наукового й філософського сегментів світогляду у свідомості французького суспільства XIX століття. Він реалізує це дослідження в контексті діяльності «культурного шару» соціуму⁸. При цьому можемо зазначити, що Д. Бланко не розглядає важливу для історично-антропологічних концеп-

¹ Riall L. Hidden Spaces of Empire: Italian Colonists in Nineteenth-Century Peru. *Past & Present*. 2022. Vol. 254. Iss. 1. P. 197–198.

² Roper L. Emotions and the German Peasants' War of 1524–1526. *History Workshop Journal*. 2021. Vol. 92. Iss. 2. P. 51–81.

³ Greig, H., Vickery A. The Political Day in London, 1697–1834. *Past & Present*. 2021. Vol. 252. Iss. 1. P. 101–137.

⁴ Delumeau J. *La Civilisation de la Renaissance*. Paris: Flammarion. 1993. P. 9.

⁵ Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Львів: Літопис, 2022. С. 13–14.

⁶ Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. Київ: Наш формат, 2022. С. 46.

⁷ Radenovic L., Akkad I. History of emotional suffering: from emotions to needs in the history of emotions. *Past & Present*. 2022. Vol. 61. Iss. 1. P. 97–98.

⁸ Blanco G. Defending spirit, spiritualizing matter: nineteenth-century French academic philosophy and the medical sciences. *Past & Present*. 2023. Vol. 62. Iss. 3. P. 463–464.

цій проблему впливу ментальних чинників на формування наукових й філософських уявлень про світ.

Відповідно до аналізу наведеного кола наукових проблем метою цієї роботи є виокремлення і з'ясування сутності теоретичних особливостей історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії порівняно з іншими версіями філософсько-історичних студій. Вирішення цього питання, на наш погляд, істотно сприяє розумінню сутності і переваг дослідження історичною антропологією каузальності, змісту і перспектив розвитку суспільств у минулому.

З огляду на визначену мету дослідження сформовано її методологію. Вона включає принципи комплементарності, структурності, діалогічності і базується на концепціях і наукових студіях сучасних вітчизняних та іноземних дослідників з філософії історії та історичної антропології. Аналіз відмінностей історичної антропології як сучасної філософії історії від інших парадигм філософсько-історичної думки здійснено на основі сукупності дослідницьких методів. Серед них варто виокремити методологічні надбання філософської герменевтики, системно-структурної та міждисциплінарної методологій. Залучення у статті цих наукових принципів і методів фокусується на з'ясуванні сутності оригінальних наукових рис, які є властивими для концепцій історичної антропології.

Застосування принципу комплементарності та методу філософської герменевтики спрямоване на розуміння кореляції теоретичних підходів історично-антропологічних розвідок та інших концепцій сучасної філософії історії через з'ясування їх відмінностей. Залучення принципу системності й системно-структурного методу має на меті цілісне дослідження відмінностей системи понять, категорій і методів, історично-антропологічної версії сучасної філософії історії. Реалізація принципу діалогічності і міждисциплінарного методу є інтелектуальною основою з'ясування міждисциплінарних взаємодій історично-антропологічної версії сучасної філософії історії та інших концепцій філософсько-історичних розвідок у розумінні каузальності і сутності історичної динаміки.

Основний матеріал і результати. Питання дослідження оригінальності і значущості історичної антропології як напряму філософії історії реалізовано через зіставлення її концепцій з філософсько-історичними теоріями минулого й початку поточного століть. До останніх належать теоретичні підходи О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, К. Маркса, І. Валерстайна, К. Ясперса й певною мірою М. Вебера та С. Гантінгтона. Актуальність концепцій історичної антропології як сучасної філософії історії значною мірою визначається вирішенням теоретичних проблем і суперечностей, які містяться у студіях цих мислителів.

Так, на думку О. Шпенглера, єдиного людства не існує. Замість цієї парадигми він зазначає наявність значної кількості культурних форм⁹. Серед суперечливих елементів філософсько-історичної концепції «великих культур» мислителя можна навести такі: історичний досвід суспільствами не успадковується; минуле як інше фактично неможливо пізнати; розвиток соціумів минулого має природничо-біологічний, а не суспільний характер; культури світу не можуть ефективно спілкуватися в часі і просторі, що унеможливує аналіз впливу геокультурної та міжкультурної динаміки на історичні процеси; досить незрозумілими, на нашу думку, є причини й передумови формування прафеноменів як основи «великих культур» та алгоритми впливу на їх подальший розвиток.

Історична антропологія як сучасна філософія історії розв'язує зазначені проблемні моменти завдяки генеруванню і застосуванню у власних дослідках категорії колективної ментальності як важливої підвалини історичних процесів. Різноманітні аспекти соціальної психології середньовічних суспільств досліджував М. Блок, який відокремив такі її компоненти, як мінливість колективних почуттів, жах перед численними

⁹ Spengler O. *The Decline of the West*. New York: Oxford UP, 1991. P. 28

епідеміями, нечітке сприймання часу та ін¹⁰. Відповідно до теоретичних підходів історично-антропологічних студій я можу виокремити такі її пізнавальні особливості до розуміння минулого: історичний розвиток розглядається як послідовний процес зміни ментально-культурних основ динаміки суспільств; історичні процеси аналізуються як такі, що мають психологічно і суспільно-культурно зумовлений характер; сутність і алгоритми історичного процесу можливо вивчити і зрозуміти через осмислення його соціально-психологічні і культурні чинники; приділяється досить велика увага аналізу соціокультурних взаємодій суспільств у просторі і часі, що дозволяє досліджувати геокультурні тренди й діалог культур як важливі фактори історичної динаміки; логічним та історично зумовленим є розуміння виникнення ментально-культурних основ соціумів минулого, сутності і перспектив історичної динаміки.

Для філософсько-історичної концепції А. Дж. Тойнбі є характерним обґрунтування існування в минулому і сучасності низки «локальних цивілізацій». Вони утворюються відповідно до релігійного та географічного критеріїв¹¹. У цій теорії зазначено ряд не зовсім з'ясованих елементів, зокрема: суттєвий вплив на історичну динаміку здійснюють чинники релігійного характеру, які неможливо досягнути раціонально і врахувати під час аналізу причинності й сутності процесів, що відбувалися в минулому. Система мотивацій цивілізаційного розвитку у цій теорії є надто обмеженою й, на нашу думку, не враховує багатоаспектні чинники історичного розвитку, серед яких важливу роль відіграють ментально-культурні. «Локальні цивілізації» не є цілісними соціокультурними утвореннями, це суспільства, які конфліктують або ведуть війни, що досить часто мають етнопсихологічні й етнокультурні причини. Легко побачити, що суспільства минулого й сучасності містять значно ширший спектр суперечностей, ніж суперечності між авангардною меншістю та зашкарублюю більшістю, на розкритті якого зосереджений філософсько-історичний аналіз Тойнбі. Вчений приділяє переважно увагу осмисленню ролі «творчої меншості» у розвитку суспільств й цивілізацій минулого й недооцінює вплив широких кіл соціуму на історичний процес.

Історична антропологія як сучасна філософія історії заповнює ці недоліки в осмисленні каузальності й сутності історичної динаміки через комплексний аналіз ментальності і культури цивілізаційних спільнот. Так, Ж. Делюмо аналізує особливості історичного розвитку європейської цивілізації в аспектах мінливості її матеріальних й інтелектуальних структур¹². Мій аналіз показує, що завдяки власним дослідницьким підходам історично-антропологічні розвідки розв'язують такі евристичні питання: осмислюють сутнісні чинники історичної динаміки, соціально-психологічні й культурні, які можуть бути зрозумілі й застосовані під час її аналізу. Історична антропологія досліджує широке коло ментально-культурних факторів минулого, а також їх зв'язки із соціально-економічними процесами. Студії з історичної антропології аналізують сукупність ментальних і культурних чинників історичного процесу, які здійснюють вплив майже на всі аспекти минулого. Історично-антропологічні концепції осмислюють ментально-культурні особливості суспільств усіх його страт, як елітарних, так і масових.

Творчість С. Гантінгтона переважно осмислює проблемні питання філософії політики, але його праця «Зіткнення цивілізацій» написана як філософсько-історичне «продовження» «теорії локальних цивілізацій» А. Дж. Тойнбі. У цьому дослідженні проаналізовано значення конфліктного потенціалу у взаємодії цивілізаційних спільнот як важливого чинника їх внутрішніх перетворень та траєкторії геополітичного розвитку. На думку вченого, у сучасному світі виникає порядок, який ґрунтується на цивілізаціях, що утворюються суспільствами з культурними подібностями¹³.

У теоретичних підходах до осмислення історичної динаміки, цивілізаційних спільнот, сформульованих С. Гантінгтоном, можна виокремити ряд проблемних мо-

¹⁰ Блок М. Феодальне суспільство. Київ: Всесвіт, 2002. С. 89–91.

¹¹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 1. Київ: Основи, 1995. С. 86.

¹² Delumeau J. La Civilisation de la Renaissance. Paris: Flammarion.1993. P. 8.

¹³ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. С. 13.

ментів, серед яких: науковець досліджує переважно релігійні чинники як основні у формуванні ідентичності представників «локальних цивілізацій». С. Гантінгтон акцентував на осмисленні конфліктного потенціалу у взаємодії «локальних цивілізацій», нехтуючи вивченням конструктивних взаємодій між ними. Студії соціокультурного й економічного впливу західної цивілізації на не-західні в дослідженні мислителя значно переважають вивчення зворотних впливів. Поняття цивілізаційної ідентичності, яке висунув С. Гантінгтон є, на нашу думку, теоретично не розробленим і досить розпливчастим. Учений постулює тезу про культурну унікальність західної цивілізації й досить побіжно згадує про самотність інших цивілізаційних спільнот.

Історична антропологія як сучасна філософія історії вирішує теоретичні проблеми, недостатньо з'ясовані в концепції С. Гантінгтона, завдяки дослідженню колективної ментальності. Вона розглядається як важливий системоутворювальний фактор у формуванні системи морально-етичних норм і цінностей суспільного та цивілізаційного розвитку¹⁴.

Водночас історично-антропологічна версія сучасної філософії історії реалізує такі завдання: історично-антропологічні студії вивчають широкий спектр ментально-культурних чинників минулого й сучасності, а не тільки релігійні; історична антропологія аналізує весь обсяг культурного діалогу суспільств і «локальних цивілізацій», його конфліктні та конструктивні складники. Історично-антропологічні студії аналізують взаємовпливи соціумів заходу та не-заходу майже рівною мірою. Вони приділяють значну увагу розумінню рецепції культурних запозичень зі Сходу в ментальності й соціально-культурній реальності Європи і Сполучених Штатів. Історична антропологія оперує такими поняттями, як ментальність, культурні норми, суспільно значуща поведінка, габітус та ін. Їх застосування дозволяє більш релевантно і ґрунтовно аналізувати психологічно-культурний горизонт історичної динаміки, ніж залучення поняття цивілізаційної ідентичності. Останнє інтегрує психологічні особливості й історичний досвід різних соціумів, що становлять «локальну цивілізацію». Історично-антропологічні дослідження вивчають усі культури й цивілізації як унікальні й неповторні, з оригінальними ментальністю, інтелектуально-художніми досягненнями та історичним досвідом.

У філософській концепції «осьового часу» К. Ясперса проаналізовано причинність, спрямованість і можливі перспективи всесвітньої історичної динаміки. Ознакою формування феномену «осьового часу», яке припадає на період VIII–II ст. до н. е., мислитель вважав процеси «індивідуалізації людини», формування самостійної особистості¹⁵. У цій філософській теорії можна зазначити низку евристичних питань, які, на нашу думку, потребують з'ясування і подальшого аналізу. Так, незрозумілими є причини виникнення «осьового часу» як сутнісної причини історичних процесів. К. Ясперс розуміє людину як позаісторичну істоту й не враховує відмінностей ментальності й культурних цінностей індивідуумів і суспільств різних історичних епох. Єдність історичних процесів розглядається філософом в аспекті європоцентризму, оскільки саме динаміку західної цивілізації він вважає основним джерелом всесвітнього розвитку. У цій концепції досить слабо розробленою виглядає модель створення народами глобальної цивілізації в історичній перспективі. К. Ясперс вважав духовно-релігійні чинники основними в каузальності історичної динаміки й майже не аналізував інші фактори розвитку суспільств минулого.

На нашу думку, історична антропологія як сучасна філософія історії розкриває теоретичні проблеми, які не отримали достатнього осмислення в концепції К. Ясперса. Значною мірою це здійснюється через аналіз широкого спектра ментально-культурних феноменів минулого, дослідження усвідомлених і неусвідомлених компонентів суспільної психіки¹⁶. Наведене завдання історично-антропологічні розвідки реалізують

¹⁴ Айтов С. Ш. Сучасна філософія історії: історично-антропологічний горизонт. Монографія. Дніпро: Ліра, 2019. С. 278.

¹⁵ Jaspers K. The origin and goal of history. London: Tailor&Fransis, 2021. С. 32.

¹⁶ Історія європейської ментальності. За ред. П. Дінцельбахера. Львів: Літопис, 2004. С. 9.

завдяки таким теоретичним підходам. Історично-антропологічні студії розглядають як каузальність історичних процесів феномен ментальності й суспільно-культурних цінностей, які мають сутнісний і той, що може бути зрозумілим, характер. Історична антропологія осмислює людину в історії в усьому розмаїтті її ментальних особливостей, поведінки, соціокультурних норм і проявів. Історично-антропологічні дослідження обстоюють плюралістичну, а не європоцентричну модель розвитку суспільств минулого. Історична антропологія вважає, що всесвітня історична динаміка є результатом поліваріантних процесів, які визначаються культурно-психологічними особливостями соціумів. Історично-антропологічні студії аналізують широкий спектр ментальних і соціокультурних аспектів минулого, до складу якого входять і духовно-релігійні. Це сприяє розумінню глибинних причин історичної динаміки.

Марксистська концепція філософії історії є теоретично розробленою і структурованою, аналізує процеси розвитку людства. Водночас можна стверджувати, що вона містить певні суперечливі питання, які об'єктивно обмежують пізнавальний потенціал філософсько-історичних побудов К. Маркса. До них можна віднести такі теоретичні елементи. Марксистська концепція надає визначальне значення в історичній динаміці економічним процесам і майже не враховує вплив на неї ментально-культурних чинників. Класова боротьба, зумовлена економічними процесами, розглядається філософом як основний фактор соціокультурної динаміки. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається через механізм соціальної революції. Закони історичного розвитку, згідно з теоретичними підходами К. Маркса, мають жорстко детерміністський характер, на який людина вплинути не може. Марксистська філософсько-історична концепція претендує на універсальний характер, але фактично базується на аналізі економіко-історичних процесів індустріально розвинених країн Заходу. Водночас алгоритми історичного розвитку країн Глобального Півдня досить помітно відрізняються від країн Західного геокультурного ареалу.

Історична антропологія як сучасна філософія історії вирішує теоретичні проблеми, які, на мою думку, не осмислювалися у студіях К. Маркса, завдяки дослідженню елементів психологічно-культурного виміру історичних процесів. Досить важливе значення в цьому сенсі має, зокрема, аналіз національно-психологічного виміру історичного розвитку й національної пам'яті про минуле¹⁷.

Історично-антропологічні студії досліджують такі проблеми, які залишилися за межами марксистської філософсько-історичної концепції. Історично-антропологічні дослідження вивчають ментально-культурні чинники історичного процесу як такі, що істотно впливають на всі аспекти суспільств минулого, у тому числі економічні. Історична антропологія аналізує великий обсяг чинників, які впливають на історичну динаміку. Вона вивчає не тільки суперечності між соціальними групами, але і взаємодії між ними, які значною мірою визначаються спільними уявленнями про світ і культурними цінностями. Історично-антропологічні студії осмислюють ментальні основи різних моделей соціокультурної динаміки суспільств минулого, як революційної, так і еволюційної. Історична антропологія розуміє історичну динаміку як імовірнісний, а не закономірний процес, що пояснюється відповідним характером дії ментально-культурних чинників минулого. Історично-антропологічні дослідження виходять із фундаментального для них постулату, що всі культури є самобутніми, і соціокультурні впливи на них мають оригінальний, а не універсальний характер.

Неомарксистська концепція І. Валерстайна системно досліджує історичні причини і шляхи формування світової капіталістичної системи. Науковець аналізує чинник розподілу праці між країнами центру та периферії світ-системи як рушійної сили її утворення¹⁸. У цій версії продовження теорії К. Маркса виокремлюються пізнавальні елементи, які, на нашу думку, вимагають осмислення і доповнення. «Світ-системна»

¹⁷ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Тов. Вид-во Кліо, 2014. С. 8.

¹⁸ Wallerstein I. The modern world-system I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Los Angeles: University of California Press, 2011. С. 14–15.

теорія аналізує каузальність і основи утворення капіталістичної економіки в досить обмежений період, з XVI по XX ст.

I. Валерстайн досліджує переважно економічні чинники історичної динаміки і майже не включає в аналіз психологічні й соціокультурні джерела становлення капіталізму. У студіях вченого осмислюється головним чином розвиток глобальної капіталістичної економіки і досить побіжно розглядаються причини історичних процесів в окремих суспільствах та геокультурних регіонах. У працях I. Валерстайна історична динаміка аналізується з позиції європоцентризму й істотно не враховується вплив на неї не-західних суспільств і цивілізацій. «Світ-системна» теорія не розглядає питання про можливість і шляхи створення глобального соціального устрою на базі формування капіталістичної економіки, отже, не досить зрозумілим є бачення нею перспектив людства.

Історична антропологія як сучасна філософія історії вирішує теоретичні питання, які, як було показано вище, майже не досліджуються у «світ-системній» концепції. Це завдання реалізується через інтеграцію до аналізу історичної динаміки її ментально-культурної площини. Вельми ефективною стала інтеграція у філософсько-історичні розвідки вивчення повсякденного життя різних епох, що є характерним для наукової творчості Ф. Броделя¹⁹. Можна зазначити, що історична антропологія вирішує проблемні питання, які існують у теорії I. Валерстайна, завдяки таким теоретичним підходам. Історично-антропологічні дослідження осмислюють причинність й особливості розвитку суспільств минулого як у капіталістичну, так і в докапіталістичні епохи. Історична антропологія вивчає всі чинники історичної динаміки, пов'язані з ментально-культурними аспектами минулого, у тому числі психологічний вимір економічних процесів.

В історично-антропологічних студіях досліджуються психологічна й культурна площини розвитку суспільств і геокультурних регіонів. Вони осмислюють процеси, що відбувалися в минулому, як результат поліцентричного розвитку різних країн і регіонів світу. Історично-антропологічні студії бачать перспективи глобального історичного процесу як сукупність альтернативних сценаріїв. Їх реалізація значною мірою залежить від особливості ментальності й культурних норм і цінностей певного суспільства.

Концепції М. Вебера генерувалися переважно у проблемному полі соціології і соціальної філософії, однак наукова праця «Протестантська етика і дух капіталізму» містить філософсько-історичну концепцію релігійно-етичної каузальності формування капіталістичної економіки в Західній Європі. Її виникнення мислитель пов'язує з формуванням у цьому геокультурному регіоні особливої «протестантської етики» як потужного чинника соціально-економічних й історичних процесів. Він розглядається у зв'язку з формуванням раціонального бачення світу й господарчого етосу в західно-європейських суспільствах²⁰. Водночас можемо виокремити у філософсько-історичній площині теорії М. Вебера низку питань, які потребують осмислення й вирішення. У концепції формування «протестантської етики» майже не розглядаються її ірраціональні складники, зокрема стереотипи мислення і сприймання світу суспільствами Західної Європи. Релігійно-моральні чинники ментально-культурної каузальності історичних процесів є важливими, однак не вичерпують усього її обсягу. М. Вебер аналізує релігійно-етичні основи історико-економічних процесів на матеріалі досить обмеженого регіону Західної Європи.

Концепція «протестантської етики» заснована на досліджах соціокультурних процесів, які відбувалися в Ранньому Новому часі. Питання про вивчення впливу на цей феномен більш віддалених у часі суспільних і психологічно-культурних трендів науковець фактично не поставив. М. Вебер осмислює дію релігійно-етичних чинників головним чином на соціально-економічні процеси й лише за межами студій їх вплив на інші аспекти розвитку суспільств минулого, як демографічний, науковий, освітній та ін.

¹⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. У 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основа, 1995. С. 11.

²⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основа, 1994. С. 30.

Варто зазначити, що історична антропологія як сучасна філософія історії аналізує проблематику релігійно-психологічної сфери суспільства у більш глибинному вимірі. Так, на думку Ж. Ле Гоффа, формування релігійного феномену чистилища вплинуло на модифікацію просторово-часових меж християнських релігійних уявлень, що утворює основу образу думки і життя кожного суспільства²¹. Залучення методологічних підходів історично-антропологічних студій, на нашу думку, дає можливість розв'язати теоретичні питання, які не з'ясовані в концепції «протестантської етики», завдяки таким її науковим підходам. Історично-антропологічні студії осмислюють як ірраціональні, так і раціональні сегменти ментально-культурних чинників історичного розвитку. Історична антропологія вивчає не тільки релігійно-етичні чинники каузальності минулого, але й інші психологічні й культурні фактори. До них належать, зокрема, норми й настанови соціально значущої поведінки, стереотипи суспільного й індивідуального бачення світу та ін. Історично-антропологічні теоретичні підходи застосовуються для вивчення причин і особливостей соціокультурної динаміки в усіх регіонах світу. Історична антропологія досліджує глибинні причини психологічно-культурного горизонту минулого починаючи з Середньовіччя і охоплює подальші епохи минулого. Історично-антропологічні дослідження аналізують вплив ментально-культурних чинників на широкий спектр аспектів динаміки суспільств минулого.

Висновки. Важливою причиною генерування історично-антропологічної парадигми в сучасній філософії історії, на нашу думку, є певна теоретична фрагментарність в осмисленні іншими версіями філософсько-історичних концепцій каузальності, сутності і перспектив історичної динаміки, дослідженні головним чином окремих аспектів останньої. Так, концепція культурно-історичних типів («великих культур») О. Шпенглера аналізує геокультурний горизонт історичних процесів. Теорії «локальних цивілізацій» А. Дж. Тойнбі і «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона осмислюють релігійно-культурні чинники історичних процесів.

Філософсько-історичні концепції марксизму й неомарксизму (розвідки І. Валлерстайна) орієнтовані на розуміння економічних відносин як визначальної сфери глобальної історичної динаміки. Теорія «осьового часу» К. Ясперса фокусується на аналізі світоглядних факторів як засадничих у каузальності і спрямованості історичних процесів. Концепція протестантської етики М. Вебера осмислює релігійно-етичні чинники соціокультурного розвитку суспільств минулого.

Я вважаю, що певною вадою зазначених філософсько-історичних теорій виявляється їх переважне фокусування на осягненні сутності й алгоритмів розвитку західноєвропейської (західної) цивілізації й меншою мірою аналіз процесів історичного розвитку незахідних цивілізаційних спільнот.

Наведені концепції філософії історії зосереджені на вивченні закономірних елементів у соціально-культурних й економіко-політичних процесах минулого й лишають за межами аналізу флюктуаційні елементи останніх, що значною мірою пояснюється нехтуванням дослідів як свідомого, так і безсвідомого елементів психологічного аспекту історичного розвитку.

Можна побачити, що для історичної антропології як сучасної філософії історії є органічними такі теоретичні властивості, як системність, мотиваційність, всеохопність, діалогічність, універсалізм, полідисциплінарність. Системність історично-антропологічних концепцій полягає в аналізі історичної динаміки як цілісності, яка містить поєднані між собою ментально-культурні елементи соціокультурних, політичних, економічних, демографічних вимірів минулого.

Мотиваційність знаходить прояв у розумінні історичною антропологією як сучасною філософією історії психологічно-культурних чинників як засадничих для каузальності й спрямованості історичних процесів. Всеохопність реалізується в осмисленні ментально-культурних елементів як засадничих для розвитку фактично всіх сфер розвитку суспільств минулого. Діалогічність антропологічного горизонту філософії

²¹ Goff Le J. Birth of purgatory. Budapest: Scholar, 1991. P. 5.

історії розкривається в налагодженні розумової взаємодії з минулим через аналіз усього спектру історичних джерел. Культурний плюралізм історично-антропологічних розвідок реалізується у визнанні ними рівної, але не однакової значущості для глобальної історичної динаміки досвіду і досягнень усіх суспільств і цивілізацій минулого й сучасності.

Універсалізм втілюється в застосуванні наукових методів й теоретичних підходів історико-антропологічних студій для аналізу каузальності й сутності історичного розвитку різних за психологічними особливостями суспільств минулих епох. Полідисциплінарність проявляється в реалізації інтенсивних інтелектуальних взаємодій концепцій історичної антропології як сучасної філософії історії з теоретичними підходами багатьох наук, зокрема філософськими (соціальна філософія, філософія культури, філософія історії), історичними (всесвітня історія, соціальна історія, історія культури), соціально-гуманітарними (соціологія, етнологія, соціальна психологія) та ін.

Зазначені теоретичні властивості історично-антропологічної площини філософсько-історичних пошуків, на нашу думку, надають їм істотний когнітивно-методологічний потенціал у її подальшому розвитку. Так, «інтелектуальний інструментарій» розвідок з історичної антропології як сучасної філософії історії дозволяє аналізувати каузальність і сутність історичної динаміки на всіх її рівнях: мікрорівні (вплив окремих спільнот і соціальних груп на історичні процеси); мезорівні (історичний розвиток суспільств і окремих держав); макрорівні (історична динаміка в цивілізаційному і глобальному вимірах).

Застосування теоретичних підходів історично-антропологічних студій суттєво сприяє розумінню змістовних рис і особливостей сучасних соціально-культурних, економіко-політичних, демографічних процесів завдяки аналізу їх історичних психологічно-культурних підвалин. Залучення концептуальних надбань історичної антропології як сучасної філософії історії створює інтелектуально-когнітивні умови для утворення ефективних моделей і альтернатив соціального й глобального розвитку в майбутньому.

Декларація щодо використання штучного інтелекту

Зазначаю, що при написанні цієї роботи я не використовував жодних функцій будь-якої моделі штучного інтелекту.

REFERENCES

1. Aytov, S. Sh. (2018). *Suchasna filozofiya istorii: istorychno-antrpologichniy gorizont* [Modern philosophy of history: historical-anthropological horizon]. Dnipro: LIRA, 368 s. (in Ukrainian).
2. Bloch, M. (2002). *Feodal'ne suspil'stvo* [Feodal Society]. Kyiv: Vydavnychyy dim «Vsesvit», 526 s. (in Ukrainian).
3. Braudel, F. (1995). *Material'na tsivilizatsiya, ekonomika I kapitalizm. Tom 1. Struktury povsyakdenosti: mozhlyve I nemozhlyve* [Material civilization, economy and capitalism. In three volumes. T. 1. Structures of everyday life: possible and impossible]. Kyiv: Osnova, 595 s. (in Ukrainian).
4. Veber, M. (1994). *Protestants'ka etyka i duh kapitalizmu* [Protestant ethics and capitalism spirit]. Kyiv: Osnova, 271 s. (in Ukrainian).
5. Gantington, S. (2006). *Protystoyannya tsivilizatsiy ta zmina svitovogo* From cossaks country to peazants country]. L'viv: Litopys, 360 s. (in Ukrainian). *poryadku* [Civilizations clash and world order change]. L'viv: Kal'variya, 474 s. (in Ukrainian).
6. *Istoriya evropeys'koi mental'nosti* (2004). Za red. P. Dintsel'bahera. [European mentality history]. L'viv: Litopys, 720 s. (in Ukrainian).
7. Kappeler, L. (2022). *Vid krainy kozakiv do krainy selyan*.
8. Nora, P. (2014). *Teperyshne, natsiya, pam'yat'* [Contemporaneity, nation, memory]. Kyiv: TOV «Vyd-vo «Klio», 272 s. (in Ukrainian).
9. Toynbee, A. J. (1995). *Doslidzhennya istorii* [Study of history]. Том 1. Kyiv: Osnovy, 614. c. (in Ukrainian).
10. Ferguson, N. (2022). *Civilizatsiya. Yak Zahid stav uspishnum* [Civilization. The West and the Rest]. Kyiv: Nash format, 488 s. (in Ukrainian).

11. Blanco, G. (2023). Defending spirit, spiritualizing matter: nineteenth-century French academic philosophy and the medical sciences. *Past & Present*, 62(3), 462–476. <https://doi.org/10.1111/hith.12312>
12. Delumeau, J. (1993). *La Civilisation de la Renaissance*. Paris: Flammarion, 542 p. (in French).
13. Goff, Le J. (1991). *Birth of purgatory*. Budapest: Scolar, 440 p.
14. Greig, H., Vickery, A. (2021). The Political Day in London, 1697–1834. *Past & Present*. 252(1). 101–137. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtaa016>
15. Jaspers, K. (2021). *The origin and goal of history*. London: Taylor & Fransis, 314 p.
16. Radenovic, L., Akkad I. (2022). History of emotional suffering: from emotions to needs in the history of emotions. *Past & Present*, 61(1), 96–123. <https://doi.org/10.1111/hith.12245>
17. Riall, L. (2022). Hidden Spaces of Empire: Italian Colonists in Nineteenth-Century Peru. *Past & Present*, 254(1), 193–233. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtab010>
18. Roper, L. (2021). Emotions and the German Peasants' War of 1524–1526. *History Workshop Journal*, 92(2), 51–81. <https://doi.org/10.1093/hwj/dbab020>
19. Spengler, O. (1991). *The Decline of the West*. New York: Oxford UP, 395 p.
20. Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Los Angeles: University of California Press, 440 p.

Надійшла до видання 03.02.2026.

Прийнята до друку після рецензування 10.03.2026.

DOI: 10.15421/272606

UDC 17:62:001.1:141.7:82–312.9(4–11)

M. Yu. Ruban

Chernivtsi Orthodox Theological Institute, Ukraine, Chernivtsi

THE ETHICAL HORIZON OF THE TECHNOSPHERE: A HOLISTIC CHAIN OF RESPONSIBILITY OF THE COGNITIVE AGENT IN EASTERN EUROPEAN TWENTIETH-CENTURY SCIENCE FICTION

E-mails: nikolas.kindle@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6396-4531

Abstract. The aim of the article is to identify and conceptually analyze the ethical horizon of the technosphere within the context of twentieth-century Eastern European science fiction as an alternative to normative models of science and technology ethics. The article substantiates the thesis that within the Eastern European intellectual tradition, stable preconceptions of the responsibility of the cognitive agent have emerged – preconceptions that cannot be reduced to formalized ethical codes or algorithmic prescriptions but possess a holistic, anthropological, and existential-systemic character. The research methodology is based on the principles of interdisciplinarity, holism, and historical-philosophical analysis, with the use of science fiction as a form of thought experiment in the history of ideas concerning science and technology. An analytical reconstruction of models of responsibility represented in the works of Eastern European authors is applied, with particular attention to anti-normative, anthropoethical, existential-systemic, and cybernetic dimensions of interpreting the technosphere. The study shows that in twentieth-century Eastern European science fiction, the technosphere appears as a holistic environment of meanings, goals, and consequences of scientific and technical activity, within which the responsibility of the cognitive agent cannot be delegated to technical systems or removed through normative formalization. Invariant features of ethical thinking have been identified, related to the priority of goal setting over rules, awareness of the limits of control, and